

A TUVÁ NYELV MONGOL JÖVEVÉNYSZAVAINAK HOSSZÚ MAGÁNHANGZÓI

Khabtagaeva Baiarma

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

1. Bevezetés

Az altaji nyelvek genetikus rokonsága mind a mai napig vitatott. A kutatók egyik csoportja szerint ezek a nyelvek genetikus kapcsolatban állnak, míg a többiek szerint az altaji nyelvek között mutatkozó egyezések kölcsönzések eredményei. Bárhogy is legyen, a modern kutatások alapján ezen egyezések nagy része biztosan kölcsönzés.

Bár a tuva nyelv egyike a legarchaikusabb török nyelveknek, egy erőteljes és napjainkig tartó mongol kulturális hatásnak köszönhetően ebben a török nyelvben van a legtöbb mongol jövevényszó is. Rassadin (1980:58) kutatásainak alapján a tuva nyelvben több mint kétezer mongol jövevényszó van, Tatarincev (1976:110) szerint pedig a tuva szókincs egyharmada mongol eredetű. Én a készülő disszertációmban több mint 1500 alapszót tárgyalok.

Katanov volt az első, aki 1903-as híres munkájában a tuva nyelv mongol jövevényszavaival foglalkozott. Később a témával 1976-ban foglalkozott Tatarincev, majd Rassadin 1980-ban. 2000-ben jelent meg a tuva nyelv etimológiai szótárának első kötete, melynek szerzője Tatarincev röviden megadja a tuva szavak eredetét, köztük a mongol szavakét is.

Munkám célja, hogy bemutassam és jellemezzem a tuva nyelv mongol jövevényszavait. A jövevényszavakat etimológiai, fonetikai és morfológiai szempontból vizsgálom, és megpróbálom megállapítani, hogy mely mongol nyelvből történt a kölcsönzés.

A mongol jövevényszavak nagy száma a tuvában földrajzi, történeti és kulturális tényezőknek köszönhető.

Az Oroszország területén elhelyezkedő Tuva Köztársaságot Kelet felől a Burját Köztársaság, Délkelet felől pedig Mongólia határolja.

Történeti szempontból mongol hatás a tuvákra már a XIII. századtól kimutatható. Ekkor ezt a területet mongol törzsek lakták, melyeknek az összefoglaló neve 'Erdei Népek'. A dzsingiszida birodalom lehanyatlása után Tuva a halha és az ojrát kánságok versengésének volt kitéve. A XIV. és XVI. század között a tuvák ojrát fennhatóság alatt álltak, majd Altan kán halha kánságának részeivé váltak. A XVII. század második felétől újra az ojrátok dzsungáriai kánságának fennhatósága következett. 1757-től 1912-ig a mandzsu C'ing dinasztiahoz tartoztak.

A tuva-mongol kétnyelvűség igen régi jelenség. Amint már

Vladimircov (1929:14–15) is megfigyelte, a tuvák a mongol nyelvet, részint a kultúra nyelveként használták, valamint közvetítő nyelvként a tuvák és mongolok között. Egészen 1930-ig a tuvák csak az ujugur-mongol írást használták, nemcsak a hivatalos, hanem a mindennapi életben is. A tuva folklór legrégebb adatai is mongol nyelven és mongol írással lettek lejegyezve.

A tuvák eredeti vallása a sámánizmus volt, de a XVII. századtól elterjedt közöttük a buddhizmus tibeti-mongol változata, így ettől az időtől mongol és tibeti buddhista műszavak jelennek meg a tuva szókincsben.

A tuva nyelv mongol jövevényszavai több rétegre oszthatóak, ennek megfelelően beszélhetünk archaikus, ojrát, burját és halha rétegről, ezek meghatározása azonban néha nehézségekbe ütközik.

Mivel a tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzói segítenek e kérdés eldöntésében, cikkemben azt szeretném bemutatni, hogy hogyan viselkednek a hosszú magánhangzók a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban.

2. A hosszú magánhangzók kialakulása a mongolban és a tuvában

Minden hosszú magánhangzó, mely a tuvában található másodlagos, egy korábbi *magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó* (VCV) hangkapcsolat összevonódása útján alakult ki, azonban ez az összevonódás megtörténhetett már magában a mongolban is, vagy csak később, miután a szó bekerült a tuvába.

2.1. A VCV hangkapcsolat sorsa a mongolban

A mongol hosszú magánhangzók kialakulásánál az a szabály, hogy a VCV hangkapcsolat helyén kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg:

- (1) (a) irodalmi mongol *aḡula* 'hegy' > halha *úl*, burját *úla*, ojrát *úl^a*
(b) irodalmi mongol *eb©igü* 'mellcsont' > halha *öw©½*, burját *übs½*, ojrát *öpts½*
(c) irodalmi mongol *maju* 'rossz' > halha, burját, ojrát *mü*

Ez a szabály alól kivétel, ha a két szótag első eleme labiális, ekkor ugyanis hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú *ó*, vagy hosszú *«* áll. Viszont e szabály alól kivétel az ojrát nyelv, melyben a nem első szótagi hosszú magánhangzók minőségét a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg (Poppe 1950, 1955:60–71, 1964: 36–37). Például:

- (2) (a) irodalmi mongol *bögere* 'vese' > halha *b«r*, burját *b«re*, ojrát *b«r^o*
 (b) irodalmi mongol *kirüge* 'fűrész' > halha *xör«*, burját *xyür«*, kivétel: ojrát *köré*
 (c) irodalmi mongol *᠋iluga* 'gyeplő' > halha *᠋oló*, burját *æoló*, kivétel: ojrát *dæolá*

2.2. A VCV hangkapcsolat sorsa a tuvában

Ezzel szemben az ősi török szavakban a tuva fonetikai szabályainak megfelelően a VCV hangkapcsolatból kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat első magánhangzója határozza meg (GTJ 33–37). Például:

- (3) (a) ótörök *ajir* 'nehéz' > tuva *ár*
 (b) ótörök *bağir* 'máj' > tuva *bár*
 (c) ótörök *oğul* 'fiú' > tuva *ól*
 (d) ótörök *sojiq* 'hideg, fagy' > tuva *sók*
 (e) ótörök *yoğun* 'vastag' > tuva *čón*

3. A tuva nyelv mongol jövevényszavainak rétegei

A tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzóit két csoportra lehet osztani, egy korai rétegre és egy késeire.

3.1. Korai réteg

3.1.1. A korai réteghez sorolhatóak azok az esetek, amikor a tuvába bekerült mongol szó hosszú magánhangzója a tuva hangtani szabályainak megfelelően alakult ki, tehát a szó egy olyan időszakban került be, amikor a mongol még őrizte a két szótagot. Például:

- (4) $\acute{A} \leftarrow \text{AGU}$:
 (a) tuva *čalgá* 'lusta' $\leftarrow$ i.m. *᠋alqağu*, vö.: halha *jalkú*, burját *zalkú*, ojrát *dzalkú*
 (b) tuva *elér* 'józan' $\leftarrow$ i.m. *elegür*, vö.: halha, ojrát *er^{1/2}*, burját *el^{1/2}r*
 (c) tuva *kežé* 'nehéz' $\leftarrow$ i.m. *kečegü*, vö.: halha *xec^{1/2}*, burját *xes^{1/2}*, ojrát *kets^{1/2}*
 (d) tuva *torgál* 'büntetés' $\leftarrow$ i.m. *torgağuli*, vö.: halha *torgúl*, burját *torgúli*, ojrát *torgú*
 (5) $\acute{I} \leftarrow \text{IGU}$:
 (a) tuva *ayıł* 'veszély' $\leftarrow$ i.m. *ayıgul*, vö.: halha, burját, ojrát *ayıl*

- (b) tuva *ergí* ‘szórakozott’ ← i.m. *ergigü* ‘buta’, vö.: halha, ojrát *erg*^{1/2}; burját *er*^{1/2}
 (c) tuva *xar±* ‘válasz’ ← i.m. *qariju*, vö.: halha *xariu*, burját *xaryú*, ojrát *xär*^{1/2}
 (d) tuva *serín* ‘hüvös’ ← i.m. *serigün*, vö.: halha, ojrát *ser*^{1/2}*n*, burját *hery*^{1/2}*n*

3.1.2. Szintén a korai réteghez sorolhatóak azok az esetek, amikor magában a mongol nyelvben a VCV hangkapcsolat megmarad, azonban ha ezek bekerülnek a tuvába, ott kialakul a hosszú magánhangzó. Például:

- (6) V¹ ← V¹GV²:
 (a) tuva *úlza* ‘dísz’ ← i.m. *uǰalǰa*, vö.: halha *ugalj*, burját *ugalza*, ojrát *uǰ¹lza*
 (b) tuva *xúsá* ‘időtartam’ ← i.m. *quǰačaǰa*, vö.: halha *xugacaa*, burját *xugasaa*, ojrát *xuǰ¹tšá*
 (7) V ← VngV:
 (a) tuva *tálay* ‘szájpadlás’ ← i.m. *tanglai*, vö.: halha *tagnai*, burját *tangalai*, ojrát *tañny*
 (b) tuva *mól* ‘mongol’ ← i.m. *mongjol*, vö.: halha, burját *mongol*, ojrát *moñǰ¹*
 (8) V ← VbV:
 (a) tuva *xú* ‘rész, százalék’ ← i.m. *qubi*, vö.: halha *xuw*¹, burját *xubi*, ojrát *xöw*¹
 (b) tuva *xúlgán* ‘vall. újjászületett, élő buddha’ ← i.m. *qubiljan*, vö.: halha *xuwilgán*, burját *xubilgán*, ojrát *xüwljan*
 (c) tuva *xúrak* ‘buddh. szerzetesnövendék’ ← i.m. *qubaraǰ*, vö.: halha *xuwrag*, burját *xubarag*, ojrát *xuwrǰ*
 (d) tuva *súrǰa* ‘torony’ ← i.m. *suburjan*, vö.: halha, ojrát *suwraga*, burját *subarga*

3.1.3. Sporadikus esetek, amikor a VCV hangkapcsolat megmarad magában a tuvában is, azonban ezek esetében szabályszerűséget nem lehet kimutatni:

- (9) (a) tuva *dovurzak* ‘tübetejka (*kerek sapka*)’ ← i.m. *toǰurčaj* ‘virágkehely; kerek süveg’; vö.: halha *tórcog*; burját *tórsog*, ojrát *tórtsag*
 (b) tuva *kečæigün* ‘tag’ ← i.m. *gešigün*; vö.: halha *giš*^{1/2}*n*; burját, ojrát *geš*^{1/2}*n*

- (c) tuva *ködege* 'falú' ← i.m. *ködege* 'vidék'; vö.: halha *xöd*«; burját *xüd*«, ojrát *ködé*
- (d) tuva *togana* 'jurta tetőkarikája' ← i.m. *tojono* ~ *tojon-a*; vö.: halha; burját *tóno*

3.1.4. A tuva nyelvben a hangsúly az utolsó szótagra esik (Katanov 1903:35; Ščerbak 1970:115). Sok esetben a mongol jövevényszavak utolsó szótagában hosszú magánhangzó található egy korábbi mongol rövid magánhangzó helyén. Azokban az esetekben, amikor ezek a szavak magánhangzóra végződnek, biztosítható, hogy a kölcsönzés egy korai időszakban történt, ekkor ugyanis a mongol még őrizte a szóvégi magánhangzókat:

- (10) (a) tuva *barimdá* 'tény, bizonyíték' ← i.m. *barimta*, vö.: halha *barimt*, burját *barimta*, ojrát *bärmt*
- (b) tuva *šidará* 'sakk' ← i.m. *šitar-a*, vö.: halha, burját *šatar*, ojrát *šatr*
- (c) tuva *xayirán* 'olyan, amiért kár' ← i.m. *qayiran*, vö.: halha, burját *xairan*, ojrát *xýrn*
- (d) tuva *xuviskál* 'forradalom' ← i.m. *qubisqal*, vö.: halha *xuw'sgal*, burját *xubisxal*, ojrát *xüwüsgal*

3.2. Kései réteg

3.2.1. A kései réteghez tartoznak azok a szavak, amelyekben a mongol szó hosszú magánhangzója megegyezik a tuvába bekerült szó hosszú magánhangzójával, tehát ezekben az esetekben a hosszú magánhangzó már magában a mongolban kialakult:

- (11) Ú ← AGU:
- (a) tuva *büd*^{1/2} 'zárt, elzárt' ← i.m. *bitegü*, halha *bit*^{1/2}, burját, ojrát *büt*^{1/2}
- (b) tuva *surgúl* 'iskola' ← i.m. *surjajuli* (<*sur-GA-GUli), halha *surgúl*', burját *hurgüli*, ojrát *surjüli*
- (c) tuva *ürgay* 'barlang' ← i.m. *ajurqai* (<*ajur+KAi), halha, burját *úrxaí*, ojrát *úrxy* ← ótörök *ajiz* 'száj' (> tuva *ás*)
- (d) tuva *1/2rge* 'teher' ← i.m. *egürge*, halha *1/2reg*, burját *1/2rge*, ojrát *1/2r^oG* ~ *1/2r^uG*
- (12) Ú ← IGU:
- (a) tuva *boæü* 'gyors(an), sebes(en)' ← i.m. *bušigü*, halha, burját, ojrát *bušü*

- (b) tuva $\text{᠘ör}^{1/2}$ 'makacs' $\leftarrow$ i.m. ᠋ᠣᠷᠢᠭᠢᠳ , halha $\text{jör}^{1/2d}$, burját $\text{zür}^{1/2}$, ojrát $\text{zör}^{1/2D}$
- (c) tuva $\text{dül}g^{1/2r}$ 'kulcs' $\leftarrow$ i.m. tülkigür , halha $\text{tül}x^{1/2r}$, burját $\text{tül}xy^{1/2r}$, ojrát $\text{tül}k^{1/2r}$
- (d) tuva šudak 'birkózónadrág' $\leftarrow$ i.m. $\text{ši}juda_j$, halha šudag

3.2.2. Külön csoportot alkotnak azok a szavak, melyek esetén biztosítani lehet az ojrát eredetet. Amint korábban megállapítottam, a mongolban, ha a két szótag első eleme labiális, akkor hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú ó, vagy hosszú « áll. Ez alól jelentenek kivételt a nyugati mongol nyelvek, ahol nem első szótagi helyzetben a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg a hosszú magánhangzó minőségét:

- (13) $\text{Á} \leftarrow \text{WGA}$:
- (a) tuva nogán 'zöld' $\leftarrow$ ojrát nogán , vö.: i.m. $\text{no}jojan$, vö.: halha, burját $\text{nogó}(n)$
- (b) tuva ová 'kőhalom' $\leftarrow$ ojrát owá , vö.: i.m. $\text{obo}ja$, vö.: halha owó , burját $\text{obó}(n)$
- (c) tuva örél 'szoba' $\leftarrow$ ojrát öré , vö.: i.m. $\text{örö}ge$, vö.: halha $\text{ör}«$
- (d) tuva šölé 'szabadság' $\leftarrow$ ojrát tšölé , vö.: i.m. $\text{člü}ge$, vö.: halha $\text{᠘öl}«$; burját $\text{sül}«$

3.2.3. A jövevénytiszavak egy csoportjában az első szótagi mongol hosszú ú-ból a tuvában hosszú ó lesz, ennek magyarázata nagy valószínűséggel hanghelyettesítés, idegen fül számára a mongol u gyakran o -nak hallatszik:

- (14) (a) tuva $\text{᠘ó}aeay$ 'cipő sarokbélése' $\leftarrow$ i.m. $\text{᠋ᠣ}aju᠋ᠴai$, halha $\text{jú}jai$, burját $\text{zú}zai$, ojrát $\text{zú}zy$
- (b) tuva mó 'balszerencsés' $\leftarrow$ i.m. $\text{ma}ju$ 'rossz', halha, burját, ojrát mú
- (c) tuva tól 'mese' $\leftarrow$ i.m. $\text{tu}uli$, halha túl ', ojrát tül 'i
- (d) tuva $\text{tól}ay$ 'nyúl' $\leftarrow$ i.m. $\text{ta}ulai$, halha, burját $\text{túl}ai$, ojrát $\text{túl}ý$ $\leftarrow$ * $\text{tabi}š$: vö.: ótörök $\text{taβi}šjān$
- (e) tuva $\text{xó}᠘un$ 'régí' $\leftarrow$ i.m. $\text{qa}ju᠘in$, vö.: halha $\text{xú}᠘(in)$, burját $\text{xú}šan$, ojrát $\text{xút}šn$

3.2.4. Sporadikus jelenség a tuvában, hogy eredeti török szavakban éppúgy, mint a jövevénytiszavakban, a magas nyelvéllású labiálisok delabializálódnak, és i vagy i lesz belőlük:

- (15) (a) ótörök *baltú* 'balta' > tuva *baldī*
 (b) ótörök *qulaš* 'hosszmérték' > tuva *kīlaš*
 (c) tuva *bar±n* 'jobboldali, nyugati' ← i.m. *baraḷun*, halha, burját, ojrát *barún*
 (d) tuva *kad±r* 'sarló, kasza' ← i.m. *qadaḷur*, halha, ojrát *xadúr*, burját *xadúr* ~ *xacéur*
 (e) tuva *xal±(n)* 'melegség, forróság' ← i.m. *qalaḷun*, halha, burját, ojrát *xalún*
 (f) tuva *sam±n* 'zűrzavar, rendetlenség' ← i.m. *samaḷu*, halha *samún*, burját *hamú*, ojrát *samú*
 (g) tuva *yan©±r* 'cigaretta' ← i.m. *yangᠦuur*, halha *yanᠦúr* ← kínai *yánᠦuánr*

3.2.5. A mongol nyelvben bizonyos esetekben másodlagosan hosszú magánhangzók alakulnak ki egy korábbi rövid magánhangzó helyén. Ezek a szavak a tuvába bekerülve szintén mutatják ezt a másodlagos mongol hosszúságot:

- (16) (a) tuva *agár* 'levegő' ← i.m. *aḷar*, halha, burját *agár*, ojrát *aḷar*
 (b) tuva *surgál* 'tanítás' ← i.m. *surḷal*, halha *surgál*, burját *hurḷal*
 (c) tuva *selg¹/₂ste-* 'sétál, járkál' ← i.m. *selgü©e-*, halha *selg¹/₂ce-*
 (d) tuva *xödelgén* 'lázadás' ← i.m. *ködelgen* 'mozgalom, forgalom', halha *xödölg«(n)*, burját *xüdelg«(n)*, ojrát *ködölgýn*

Kínai eredetű mongol jövevényszavakban szintén másodlagos hosszúság mutatkozik egy eredeti hangsúly helyén:

- (17) (a) tuva *m«gü* 'gomba' ← i.m. *mögü*, halha *m«g*, burját *m«ge*, ojrát *m«g^o* ← kínai *mógu*
 (b) tuva *táliñ* 'nyeregtáska' ← i.m. *daling*, halha *dáliñ*, burját *dálin*, ojrát *dál'ñ* ← kínai *dá lián*

4. Összegzés

Az egyes esetek bemutatása után, az eredményeket összefoglalva, a következő táblázatot lehet megrajzolni:

(18)

*VCV	helyzet	korai réteg	kései réteg		
		saját tuvai változás	saját tuvai változás	halha-burját	ojrát
*aju	V -, CV -	–	*ú → ó	ú	–
	-V -, -V	á	*ú → ±		
*egü	V -, CV -	–	*1/2 → «	1/2	–
	-V -, -V	é	*1/2 → í		
*iju	V -, CV -	–	ú		
	-V -, -V	±			
*igü	V -, CV -	–	1/2		
	-V -, -V	í			
*oja	V -, CV -	–	ó		
	-V -, -V		–	á	
*öge	V -, CV -	–	«		
	-V -, -V		–	é	

A cikkemben azt kívántam bemutatni, hogy egyazon hangkapcsolat más-másként viselkedik a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban, attól függően, hogy mikor, illetve mely mongol nyelvből került be a tuvába, így pontos feltérképezésük segít annak meghatározásában, hogy az illető

mongol jövevényszó mely réteghez tartozik.

Irodalom

- Baranova, Z.I.– Kotov, A.V. (2001): *Bol'soj russko-kitajskij slovar'*. Moskva.
- čeremisov, K.M. (1973): *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Clauson, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Coloo, f. (1988): *BNMAU dax' mongol xelnii nutgiin ayalguuni tol' bičig. Oird ayalguu*. [Mongol nyelvjárási szótár. Ojráť nyelvjáráš.]. Ulaanbaatar.
- GTJ = Ishakov, F.G. – Pal'mbah, A.A. (1961): *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva.
- Kara Gy. (1998): *Mongol-magyar szótár*. Budapest.
- Katanov, N.F. (1903): *Opyt issledovanija urjanhaiskogo jazyka s ukazaniem glavnejših rodstvennyh otnošenij jego k drugim jazykam tjurkskogo kornja*. Kazan'.
- Kowalewskij, O.M. (1844–1849): *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'*. I-III. Kazan'.
- Lessing, Ferdinand D. (1996): *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Luwsandendew, A. (1957): *Mongol-oros tol'* [Mongol-orosz szótár]. Moskva.
- MNT = Haenisch, E. (1939): *Wörterbuch zu Manghol-un Niuča Tobča'an*. Leipzig.
- Poppe, N. (1950): The groups *uja and *üge in Mongol Languages. *Studia Orientalia*. 14/8: 3–15.
- Poppe, N. (1955): *Introduction to Mongolian Comparative Studis*. Helsinki.
- Poppe, N. (1964): *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden.
- Ramstedt, G.J. (1935): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki.
- Rassadin, V.I. (1980): *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskih tjurkskih jazykah*. Moskva: 58–65.
- Ščerbak, A.M. (1970): *Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov*. Leningrad.
- Sečenčojtu (1988): *Mongol üges-ün iča jur-un toli* [Mongol gyök szótára]. Köke qota.
- Tatarincev, B.I.(1976): *Mongol'skoe jazykoe vlijanie na tuvinskiju leksiku*. Kyzyl.
- Tatarincev, B.I. (2000): *Etimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk.
- Pal'mbah, A.A. (szerk.) (1953): *Russko-tuvinskij slovar'*. Moskva.

Tenišev, E.R. (szerk.) (1968): *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva.
Vladimircov, B.J. (1929): *Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo
pis'mennogo jazyka i halhaskogo narečija*. Leningrad.